

УДК 130.2:930.85

Кислюк К. В.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОСОФІЯ: ВМОЩУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ОБШИРИ

В статтє показано неустойчивость и противоречивость поиска историософских знаний о самостоятельности и самобытности украинской истории в оющеевропейском интеллектуальном пространстве.

Ключевые слова: украинская историософия, история Украины, всемирная история.

The article is shown inconstancy and discrepancy of a finding of the Historiosophical knowledge about an independence and originality of the Ukrainian History in the all-European intellectual space.

Keywords: Ukrainian Historiosophy, History of Ukraine, World History.

Зіставлення еволюції вітчизняної філософської, історичної, суспільно-політичної думки з основними тенденціями розвитку світової гуманітаристики останніми роками стало обов'язковим прийомом узагальнювальних досліджень ландшафту історико-пізнавальної діяльності в українській філософській культурі, зокрема, у працях І. Колесник, В. Матяш, Д. Наливайка, С. Стельмаха, В. Потульницького, Л. Таран. Усе більше прихильників здобуває думка, що треба говорити не про «впливи» західноєвропейських ідей на вітчизняних учених, а про органічний, гомогенний процес їх поширення та сприйняття в європейському інтелектуальному просторі, невід'ємною частиною якого Україна постала, принаймні, від ХІХ – початку ХХ століття [11]. Ми б сказали, що ця теза віддзеркалює реалії сучасного глобалізованого світу, але не реальний стан справ. Інтеграційний досвід України останнього десятиліття наочно засвідчує, що її просування до різноманітних наднаціональних структур відбувається дуже непослідовно, до того ж із різним ступенем глибини.

Тож маємо на меті в цій статті зупинитися не на перспективах, а на проблемах функціонування, назвемо це так, *простору співконфігуративності* між двома переважними способами історико-пізнавальної діяльності відповідно в українському та західноєвропейському культурному ареалі (узагальнено — історіософією та філософією історії). Передусім виходитимемо із власної концепції української історіософії як відмінного від західноєвропейської філософії історії теретичного формоутворення, чийм об'єктом є історія України, а наріжною тенденцією ідейно-теоретичної еволюції впродовж писемної культури ХІ–ХХІ століть — систематизація суб'єктивно-спекулятивних поглядів на історію українського народу, його держави, культури і церкви та усамостійнення їхнього змісту. Знання її системоутворювальних ознак, напрямів поступу та особливостей функціонування допоможе нам вирішити поставлене завдання з методологічної точки зору значно ретроспективніше, ніж простий аналіз наявної ситуації. Попередньо її можна було б охарактеризувати як «посткризову» — у тому значенні, що негативні явища, успадковані від советського

минулого, нещодавно виникли під впливом загальних суспільних негараздів і суб'єктивно поглиблені падінням загального рівня наукового «етосу» і перетинаються в найвибагливіших сполученнях із позитивними трансформаційними перетвореннями.

Повзуча «українізація», якою вона, на нашу думку, фактично виглядала останні 15 років, усе ж таки дала знаки й здолала відчуття «малоросійства», навіть більше — спричинила помітний перекид до «націоналізації історії». Підраховано, наприклад, що за останнє десятиліття ХХ століття було надруковано 379 назв навчальних видань з історії для вишів, серед них безпосередньо: 167 — з історії України, 52 — із всесвітньої історії [3, с. 17]. На нашу думку, в ретроспективі кінця ХІХ — початку ХХІ століття ця ситуація означає завершення природного, але донедавна штучно стримуваного процесу інституціоналізації історичного пізнання в країні як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях — одночасно під стимулювальним (в організаційному плані) та консерватизувальним (у плані ідейно-теоретичному) впливом діалектичного та історичного матеріалізму. Вона цілковито суголосна тенденції до логічного завершення ідейної еволюції української історіософії в діаспорі, коли сепарація української історії від всесвітньої історії людства, розпочата ще сакраментальним Несторовим запитанням «звідки пішла земля Руська?», у діяльності першого, найрадикальнішого, покоління діаспорних фахівців (В. Липинського, Д. Донцова, Ю. Липи), обернулася на подавання всього українського як своєрідного мейнстріму для інших культур, держав і народів.

Але повстання історіософії в Україні в її концептуальній чистоті відразу зробило останню вразливою для чергової парадигмальної революції. Ця парадигмальна революція зумовлюється радикальною зміною зовнішніх стандартів історико-пізнавальної діяльності, на які суспільна свідомість орієнтується дедалі більше в рамках європейського вибору країни. Йдеться, насамперед, про зміну вектора ідейно-теоретичного розвитку української історіософії — до інтеграції української історії в множину національних історій інших країн. У всіх попередніх історичних типах історіософій відбувалося *сепарування* української історії від історії сусідніх народів — нехай поширених, однак досить упереджених щодо України, тому що їх розробляли політично або культурно домінантні нації. Більше того, у класичній українській історіософії належало описувати історію українського народу «незалежно від політичних чи інших зв'язків, які пов'язували його з іншими народами чи країнами». Авжеж, «одноцільність території», «спільність прикмет психофізичного типу» разом із соціально-культурними факторами та «пам'яттю кровного споріднення й спільної минувшини» [1, с. 397, 399] вважалися найважливішими й самодостатніми підвалинами його есенціальності та континуїтності. На подібні спекулятивні примари хибувала і радянська історіософія історії України, принаймні у тій частині, де йшлося про «східнослов'янську» однорідність українського життєпростору та його властивість асимілювати «іноплеменні групи» [5, с. 25, 325]. На відміну від уявлень про *природну* гомогенність історії українського народу, у модерній історіософії української діаспори ХХ століття йшлося про форми і способи *штучного* створення скріпленої в єдине ціле внутрішніми ідеалами Української Нації у Соборній

Українській Державі.

Нову, «інтегративну» позицію на сучасному рівні вперше сформулювали ще чверть століття назад діаспорні фахівці, і що ближче до кінця століття, то частіше вони застосовували її в науково-викладацькій діяльності в західних освітніх і наукових центрах. Зробимо посилання на досвід І. Лисяка-Рудницького, який викладав українські студії, виходячи з тези, що «нема потреби вигадувати окрему періодизацію української історії, оскільки загальноєвропейську модель (стародавній світ, середньовіччя, модерні часи) цілком можна застосувати до України, зробивши лише невеличкі поправки» [8, с. 43]. Їх позиція вписувалася до системи «європейських» світоглядних координат, хоча, можливо, приховувала *artiere idée* збільшення інтелектуальної значимості в конкурентному академічному середовищі напрямку їх власного наукового інтересу. У сучасній українській державі вона має обмежену підтримку серед «альтернативних» (щодо офіційної більшості професійної спільноти) українських фахівців, які активно розбудовують власне «паралельне» бачення як перебігу української історії, так і засадничих принципів такого бачення.

На наш погляд, запропонований концептуальний переворот є своєрідним «середнім арифметичним» двох провідних поглядів щодо сутності нації як такої (або на основі «території», або на основі «раси»). Ці підходи побутували у світових «націологічних» дискусіях від XIX століття і в модерній українській історіософії уособлювалися крайнощами концепцій В. Липинського, який ототожнював поняття нації та «одідічної території», та Ю. Липи, котрий «ядро» нації вбачав в усталеності в окремій групі людей певних духовних і антропологічних ознак, незалежно від їх життєпростору.

Начертання української історії через діалогічне *суміщення* народів, культур і релігій виглядає вчасним запобіжним заходом проти двох викликів — виклику «знизу», від автаркічних зазіхань містечково-регіональних історій та «зверху» — від конфлікту «цивілізацій», до якого в процесі глобалізації Україна буде неодмінно втягнута. Більш прагматичний приклад — новітні концепції Білорусько-Литовської держави замість узвичаєного Великого Князівства Литовського чи Литовсько-Руської держави. У новому висвітленні може йтися лише про визначення питомої ваги українського елементу в цій державі, ступеня й характеру впливу набутого в ній політично-правового досвіду в процесі наступного власного державотворення. Натомість, з позиції академічно сприйнятої історіософії України-Русі питання про етнополітичний уміст Київського Русі може бути вирішено лише в один спосіб — «перетягування» на себе, українізації давньоруської державності.

Проблему вбачаємо в тому, що замість такої перспективної діалогічності нині в Україні поступово складається для неї незвична, проте типово постмодерна ситуація простого *інституційного, ідейно-концептуального та теоретико-методологічного паралелізму*. Наразі в єдиному інтелектуальному, інформаційному просторі співіснують різноманітні дослідні установи, періодичні видання й наукові школи принципово по-різному орієнтованих дослідників, причому трапляються випадки, коли до різних напрямків належать батько й син — обидва фахові історики.

Такий стан справ є черговим віддзеркаленням полілінійності шляхів розвитку

української історіософії. У переважній більшості історико-культурних періодів вона репрезентувала себе одночасно в декількох відгалуженнях, часто контрарних один до одного. Зокрема, ренесансно-ранньобарокова історіософія була представлена кількома альтернативами щодо соціоконфесіоетнополітичної самоідентифікації України через «Русь»: православнорелігійною, князівсько-династійною, козацько-старшинською. В наступний період спостерігалися «україномалоросійська» та «великоросійська» лінії козацько-старшинського літописання щодо ступеня відрубності української історії. Поєднання «українського» та «руського» полюсів вітчизняної історії відбулося лише в класичній історіософії України-Русі. Однак уже в перші десятиліття ХХ століття виникло провалля між «діалектичним та історичним матеріалізмом» з власною квазімарксистською історіософією історії Радянської України та модерною історіософією української діаспори. В останній відокремлюємо від історіософського «ядра» народницької та державницької історіографії релігійну історіософію національної церкви українського народу. Інша справа, що на відміну від попередніх етапів її еволюції, позначених передусім ідейним протиборством, маємо одночасно також професійно-організаційне протистояння. Перспективи подальшого розвитку подій убачаємо в двох аналітичних зрізах, відмінних «глибиною» проникнення науково-дослідного фокуса.

У першому наближенні спостерігаємо цілковито очевидні певні закономірності — «взаємного надолуження», одночасної академізації неофіційних видів історіософії та змістової перебудови традиційно організованого й ідейно налаштованого професійного співтовариства гуманітаріїв. Воно пояснюється накладанням у сучасній українській історіософії ще радянського досвіду прискореної професіоналізації філософського й історичного знання на діаспорний досвід кумулятивної рецепції передових у світовому масштабі науково-філософських ідей. З одного боку, з'являються альтернативні офіційній академічній та університетській науці нові навчальні заклади (Києво-Могилянська, Острозька академії), науково-дослідні центри (Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка), публікуються наукові часописи («Україна модерна», «Український гуманітарний огляд»). З другого боку, представники традиційних університетських й академічних структур у своїх працях віддають данину новим підходам та інтерпретаціям добре відомих проблем вітчизняного минулого.

У віддаленішій перспективі зарано, як на нас, сподіватися на теоретичне порозуміння двох таборів. Обидва вони опосередковано збігаються в розумінні необхідності викоренити «етно-» та «державноцентризм» сучасних синтетичних концепцій української історії, зменшити рівень їх «міфологізації». Однак у відомих нам випадках залучення представників «альтернативної історіософії» до написання узагальнювальних «історій України» помітно не вплинуло на традиційно-академічний характер праць. Між різними ідейними угрупованнями й організаційними структурами все ще зберігаються принципові розбіжності у визначенні форм і методів оновлення усталеної історіософської традиції.

Представники новаційної історіософії наголошують, *по-перше*, на повній відмові від, м'яко кажучи, «модернізованого», а насправді «сфальшованого», прочитання

історії, коли, наприклад, «середньовічні та ранньомодерні державні організми разом із характерними для них сітками влади / підпорядкування та уявлення про політичну відособність території та обсяг її суверенності автоматично ототожнюються з державами новітньої доби» [13, с. 461].

По-друге, вони зорієнтовані на повне сприйняття світового науково-філософського досвіду поза тими перекрученнями, які нині мають місце. Скажімо, вміло перекладені, бездоганно з наукової точки видані величезними накладками «Занепад Європи» О. Шпенглера та компіляції з 12-томного «Дослідження історії» А. Тойнбі ще на початку 1990-х років миттю спопуляризували цих філософів як чи не останнє слово «сучасної філософії історії», хоча насправді уже кілька десятиліть до того на Заході вони були напівзабуті. Натомість дві справді найвизначніші філософсько-історичні праці останньої чверті ХХ століття: «Метаісторія» Г. Уайта й «Аналітична філософія історії» А. Данто – досі залишаються поза увагою й видавців, і читачів.

По-третє, представники «альтернативної історіософії» намагаються розглядати минуле українського народу через постійний, взаємовигідний культурний полілог східнослов'янського елемента зі східним (тюрксько-татарським), семітським (єврейським) та західноєвропейським (послідовно польським, німецьким, французьким, «англо-саксонським»). На їхню думку, такий підхід збагачуватиме українську історію не тільки новими фактичними відомостями, але й новими вимірами, навіть нанизаними на традиційну «вісь». Наприклад, вони нагадують, що «іншого пояснення набуває, зважаючи на присутність калмиків на Лівобережній Україні, походження іконографічного зображення „козака Мамаєв”» [2, с. 190].

Представники традиційного академічного загалу опікуються збереженням (іноді й самовідтворенням) накопиченого «символічного капіталу». Зазвичай вони не намагаються перемогти опонентів у наукових дискусіях парадигмального рівня. Тією мірою, якою люди науки взагалі схильні до творчості, вони зорієнтовані на часткову видозміну усталених історичних концепцій відповідно до декількох найпомітніших досягнень світової інтелектуальної традиції. На них працює підтримуваний державою радянській досвід організації науки та етосу наукової спільноти, зокрема нормативні вимоги ВАК до дисертацій. Хоча треба визнати, що в умовах світової тенденції прогресуючого зниження соціального престижу всіх видів знань про минуле (порівнянно з класичним ХІХ століттям «істориків»), а також поступового вичерпування підвищеного національно-державного попиту на них у перше десятиліття української незалежності він єдиний здатен запобігти остаточній комерціалізації історичної сфери, яка означатиме повне руйнування її професійних засад.

Фактична теоретична стагнація, неприпустима в умовах прискорення темпів розвитку світової цивілізації та акумуляції знань, в очах офіційного академічного загалу постає як добра нагода «спокійно і виважено, цілком обдуманно, уникаючи крайнощів сліпого копіювання, екстраполювати його позитивні надбання на український ґрунт, при цьому запобігши тих болісних супровідних процесів вкорінення нового, які є неодмінним супутником періодів наукових переломів» [9,

с. 496–497].

Пропоновані ними зміни до традиційного образу української історії стосуються не стільки *методу* історичного дослідження, скільки його *предмета*. Наприклад, у сучасній українській історичній науці головна увага приділена висвітленню долі «українських земель» у знакових світових подіях, найперше, періоду між 1914–1945 роками. Але на сьогодні спроби «деконструювати» саму методологію написання історії обох світових війн залишаються поодинокими винятками [7; 10]. Більше того, «націоналістична переоцінка історії Другої світової війни» уявляється «центральною елементом у створенні антирадянської, української національної історії», розбудова якої не сприятиме національній консолідації українського суспільства [4]!

В академічних офіційних синтезах переважає не стільки *змістовий*, скільки *формальний*, типологічний і періодизаційний перерозподіл матеріалу з історії українського народу, його держави, культури й церкви в часі й просторі. Наприклад, порівняно з багатотомною «Історією Української РСР», де «дорадянському» проміжку історії відведено менше від половини обсягу, у 15-томній серії «Україна крізь віки» подіям до ХХ століття дісталися майже дві третини, а власне радянському періодові — 20 % (3 томи).

Відтак, найбільш «просунуті» представники сучасної історіософії та історичної науки значною мірою перетворилися на заручників власної «прогресивності». Їхні наукова мова, понятійний апарат, стиль спілкування, рівень ерудиції настільки відрізняються від звичних для загалу, що іноді він їх абсолютно не розуміє. Відтак вони легко можуть перетворитися на самодостатню професійну спільноту [6]. Натомість значна частина новаційно налаштованих дослідників, особливо молодшого покоління, разом із успішним продовженням подальшої професійної діяльності дрейфує у бік традиційно організованої науки. Скажімо, Т. Чухліб, який розробляє оригінальну концепцію «полісуверінетету» «ранньомодерної української держави», не може об'єднати своїх героїв (у розглядуваному випадку — «гетьманів Правобережної України», незалежно від їх зовнішньополітичної підлеглості, походження та особистої вдачі) нічим іншим, як діяльністю, спрямованою «на відродження тут власне державних органів», використанням «традиційних для українців форм державного управління» [12, с. 262–263].

Підсумовуючи викладене вище, змушені констатувати не стільки факт сталого перебування України в загальноєвропейському інтелектуальному просторі, скільки динамічні процеси її *вмощування* в його обрії. Уважаємо, що це дає не стільки підстави для песимізму, скільки для роздумів для покращення проаналізованої ситуації. На нашу думку, важко сподіватися на її розраду раніше, ніж відбудуться принципові зміни в суспільній свідомості й головним показником професійної і суспільної вартості людини слугуватиме на формальний статус, а реальний науковий доробок. Зрештою, існують і простіші практичні рецепти, які доречно обговорити окремо.

Література:

1. *Грушевський М. С.* Українська історіографія і Микола Костомаров // Твори: У 50 т. — Т. 2: Сер. «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». — Л., 2005.
2. *Завгородній Ю.* Київ, Україна і буддизм: до історії контактів (XVII —початок XX століття) // Всесвіт. — 2001. — № 9–10.
3. *Зякун А. І.* Навчальна література з історії кінця 80–90-х рр. XX ст.: історіографічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002.
4. *Їльге В.* Змагання жертв [Електронний ресурс] // Критика. — 2006. — Число 5. http://krytyka.kiev.ua/articles/s.7_5_2006.html.
5. История Украинской ССР: В 10 т. — Т. 2: Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (вторая половина XVII — первая половина XVIII ст.). — К., 1982.
6. *Касьянов Г.* Ще не вмерла українська історіографія [Електронний ресурс] // Критика. — 2002. — Число 4. <http://krytyka.kiev.ua/articles/s6-4-2002.html>.
7. *Лисенко О.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. — 2004. — № 5.
8. *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе: В 2 т. — Т. 1. — К., 1994.
9. *Матях В.* Дослідження українського історичного процесу раннього Нового часу в світлі новітніх історіографічних тенденцій // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005.
10. *Сербин Р.* «Велика вітчизняна війна»: советський міт в українських шатах // Сучасність. — 2001. — № 6.
11. *Стельмах С. П.* Історична думка і методологія історії в Україні (XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2005.
12. *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004.
13. *Яковенко Н. М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. — К., 2002.